

ЎЗБЕК ТИЛШУНОСЛИГИДА ИСЛОМИЙ - ДИНИЙ МАСАЛАЛАР

Қўшоқова Барнохон Йўлдошевна,

*Ўзбекистон давлат жаҳон тиллар университети филология фанлари
бўйича фалсафа доктори (PhD)*

Калим сўзлар: *диний, ижтимоий-диний, исломий-диний, диний услуб, диний терминлар, диний матн, теолингвистика.*

Ижтимоий-диний, хусусан, исломий-диний масалалар бир қатор ўзбек олимлари томонидан ўрганилган бўлиб, тадқиқ этилган ишлар жуда кам сонни ташкил қилса-да, замонавий ўзбек тилшунослигининг кўзга кўринган ютуғи ҳисобланади.

Профессор М.Э.Умархўжаевнинг диний услуб тўғрисидаги бир қатор илмий ва илмий-публицистик мақолалари ва диний терминларнинг қисқача луғати, шунингдек, диний матнларда экзотик лексиканинг таҳлилига бағишланган профессор Н.М.Улуқовнинг диссертацион иши, Ш.Т.Махмараимованинг оламнинг миллий тасвирида теоморф метафоранинг когнитив аспектини ўрганишга бағишланган тадқиқоти, Ш.М.Султонованинг “Муқаддас матнларда замон категориясининг лингвимаданий хусусиятлари”ни тадқиқ қилган диссертацион иши, М.Р.Галиеванинг “Дунёнинг лисоний тасвирида диний-мифологик тафаккурнинг акс этиши” мавзусида ёқланган докторлик диссертацияси бу борада қилинган кўзга кўринган ишлардандир.

Ҳар қандай тилнинг ўзига хос лингвистик ва экстралингвистик хусусиятлари ўша тил истеъмолида мавжуд бўлган сўз ва сўз бирикмаларида, айниқса, лексикасида ёрқин намоён бўлади. Ҳар бир халқнинг ўз макони ва замони мавжудлиги, ўзининг муайян оламга эгаллиги ўша тилларда ўзига хос тил бирликлари шаклланишига сабаб бўлади.

Таниқли тилшунос олим Н.М.Улуқовнинг “Ўзбекча диний матнлар экзотик лексикаси” деб номланган номзодлик ишида ўзбекча диний матн экзотизмларининг мавзуй гуруҳлари ва

маъно хусусиятларига кўра экзотик сўзлар, экзотик атоқли отлар, экзотик фразеология гуруҳларига бўлиб ўрганади. Ўзбекча диний матн экзотизмларининг турлари, семантик жиҳатдан ўзига хосликлари ва функционал вазифаларининг мукамал тадқиқини олиб боради, муаллифнинг таъкидлашича, “шу тарзда мавзуй гуруҳларга бўлинганда экзотик лексика ҳақидаги тушунчалар, уларнинг маъноси, лексик-семантик хусусиятлари, функционал вазифалари ҳамда бошқа лингвистик хусусиятлари” [4] яққолроқ кўринади.

Профессор М.Э.Умархўжаев “Ўзбек тилининг диний атамалари луғати қачон тузилади?” [6] деган сарлавҳа остида ёзган мақоласи кенг жамоатчилик оmmasига ҳавола қилинди.

Мақолада тилимизнинг ушбу ноёб қатламининг фонетик-орфографик (имловий) кўриниши, лексик-семантик, структурал-функционал хусусиятлари чуқур ўрганилмагани, тилшунос ва илоҳиётчи олимлар ҳамда мутахассислар назаридан кўп йиллар четда қолгани оқибатида чет тиллардан ўзлаштирилган диний атамаларнинг лексик маъноларини изоҳлаш ва тафсир қилишда субъективлик, ўзга тиллардан баъзи тушунча ва атамаларни ўзлаштиришда асоссиз эркинлик, баъзи ҳолларда ўта арабчалаштириш ёки форсчалаштириш ҳолатлари кўзга ташланаётганлигини баён қилди.

Ўзбек тилининг қадимдан тўпланган, ўзига хос шаклланган махсус диний лексик-семантик қатлами мавжудлиги, ўзбек тилшунослигида ушбу ноёб лексик қатламнинг илмий ҳамда амалий мақсадда ўрганилишига етарлича

эътибор берилмаганлиги бу хусусда махсус илмий-тарихий тадқиқотлар олиб боришни тақозо этаркан, шу ўринда М.Э. Умархўжаев ўзбек тилини қуйидаги каби даврларга бўлиб ўрганишни таклиф қилади: собиқ шўролар даврига қадар бўлган давр; шўролар даври; мустақиллик даври.

Муаллиф лингвистикада эътироф этилган функционал услублар сирасига жаҳоннинг барча тилларида, хусусан, ўзбек тилида ҳам фонетик, лексик, грамматик, стилистик ва бошқа қатор хусусиятларга эга бўлган диний функционал услуб мавжудлигини ва диний атамалар луғати шу услубнинг кўрсаткичи [5] эканини таъкидлайди.

“Ўзбек тилининг диний атамалари луғати” тилшунос диний лексикани қатор мавзуй гуруҳларга ажратади: (ўзбек тилида асосий диний тушунчаларни ифодаловчи атамалар, диний, ахлоқий-одобий тушунчалар, Аллоҳ таолонинг гўзал 99 исмлари, фаришталар номлари, Пайғамбарлар номлари, Муҳаммад (с.а.в.) оила аъзолари ва саҳобалари, диний атамаларни ифодаловчи атамалар, ибодатга оид ва уларнинг вақтларини ифодаловчи атамалар, диний унвон ва даражани ифодаловчи атамалар, Қуръони Каримда тилга олинган баъзи бир шахсларнинг номлари, Ватанимиз заминидан етишиб чиққан буюк алломалар, илоҳиётчилар ва улар билан боғлиқ бўлган жой номлари, Муқаддас шаҳарлар ва масжидлар номлари, Ҳаж ибодати билан боғлиқ бўлган тушунча ва атамалар, диний кийимлар, турли диний буюмлар номлари, диний-фикхий атамалар) [5].

М.Р.Галиеванинг “Дунёнинг лисоний тасвирида диний-мифологик тафаккурнинг акс этиши” мавзусида ёқланган докторлик диссертациясида тил ва дин ўртасидаги муносабатни тилнинг барча сатҳларида ўрганувчи тилшуносликнинг замонавий йўналиши (тил ва маданият, тил ва тафаккур, тил ва жамият муносабатлари масалалари билан шуғулланувчи [1]) теоллингвистикага ажратиш зарур деган ғояни илгари суради,

“тил – маданият – дин» муносабати муаммосига бағишланган мажмуавий тадқиқот [1]” олиб боради.

Мазкур ишда тил ва диннинг ўзаро алоқалари масалалари тадқиқ қилинади, муаммога оид ёндашувлар кўрсатилиб, замонавий лингвистик фан – теоллингвистиканинг назарий ва эмпирик асосини кенгайтириш масалаларига эътибор қаратилади. Бундан ташқари тилшунос ўз ишида диний-мифологик маркерланган тил бирликлари тушунчасини киритиб, концептларини аниқлайди ва таснифлаш мезонларини ишлаб чиқади, дунёнинг диний тасвирининг лисоний воқеланиши хусусиятларини лексик, фразеологик, паремиологик бирликлар, уларнинг нутқда қўлланишига алоқадор лингвистик (“оригинал тилдан ўзлаштириш; сакрал китоблар ва адабиётлар таржимаси; диний-мифологик маркерланган тил бирликларининг эквивалентлиги ва эквивалентсизлиги; ҳар бир тилнинг диний маркерланган фразеологик бирликлар семантик структурасидаги фарқ; д) у ёки бу диний-мифологик образ ва сюжетларнинг турли тилларда таъкидланиши” [1]) ва экстралингвистик омиллар (“ўрганилаётган тил мамлақати ҳудудида у ёки бу тилнинг етакчилиги; диний, ибодат тилларнинг муқаддаслашуви; турли мамлакатлар ҳудудида сакрал китоблар таржимасининг пайдо бўлиш даври; турли халқларнинг конфессионал мансублиги; миллий дунёқараш ва анъаналарнинг ўзига хослиги; е) ўрганилаётган тил мамлақатининг ижтимоий-сиёсий тузumi [1]”) ва бадиий матнлар орқали аниқлаб изоҳлайди, шунингдек, уларнинг вербаллашувини таҳлил қилади.

Шунингдек, бадиий матнлар асосида интертекстуаллик ва прецедентлик назариялари доирасида диний-мифологик илдизларга эга прецедент матнларнинг қўлланилишини кўриб чиқади ва диний-мифологик маркерланган тил бирликларининг бадиий матндаги когнитив-концептуал ҳамда маданий

аҳамиятини аниқлаш масалаларини тарғиб қилади.

М.Р.Галиева замонавий ўзбек тилшунослигида, хусусан, теолингвистикада диний тил ва матнларнинг лингвистик хусусиятларини ўрганувчи ҳамда диний дунё тасвирини умумодабий тилда акс этишини ўрганувчи иккита асосий йўналиш (муқаддас матнлар ва диндорлар нутқи материали асосида диний тилнинг тадқиқи ва диний-мифологик тафаккур дунёнинг лисоний тасвирида ифодаланишининг хусусиятларининг таҳлили) [1] ажратиб беради ва диний-мифологик маркерланган тил бирликларининг этимологик ва мавзуй таснифларини ишлаб чиқиб, уларнинг дунё лисоний тасвири шаклланишида когнитив-концептуал, маданий ва рамзий аҳамиятини кўрсатиб беради.

Диний-мифологик концептларнинг мажмуасини аниқлаб, уларни таснифлаш тамойилларини ишлаб чиқади ва ушбу концептларнинг бадиий матнда ифодаланишини очиб беради.

Дунё диний тасвирининг тилда акс этишини ўрганишга қаратилган теолингвистикани мустақил фанлараро лингвистик йўналиш сифатида эътироф этиш мумкинлигини тил ва дин муносабатларида акс эттириб беради.

Ш.М.Султонованинг “Муқаддас матнларда замон категориясининг лингвомаданий хусусиятлари” деб номланган диссертацион тадқиқот ишида эса, муаллиф муқаддас матнлардаги замон категориясининг лингвомаданий таҳлили асосларини кўрсатиб беради. Муқаддас китобларда замон таълимоти тўғрисидаги тилшуносликдаги қарашларни ёритиб, замон тушунчасини мифологик ва диний тасаввурда очиб беради.

Тилшуносликда энг баҳсталаб ҳодиса бўлган бугунги энг муҳим замон масаласидаги йўналишлар деб эса муаллиф тил ва маданиятнинг ўзаро муносабати, тил ва диний таълимотларнинг ўзаро алоқаси этнопсихоллингвистика, антропололингвистика, лисоний фалсафа

каби тилшуносликнинг замонавий тармоқларини санайди [3].

Муқаддас матнларда замон категориясининг ифодаланишини кўрсатар экан бунда, темпорал сўзларни лексик-семантик жиҳатдан таҳлил қилади.

Диннинг вакили бўлган халқнинг тафаккурида ва маданий турмушида замон категориясининг намоён бўлиши ҳақида фикр юритади. Таҳлил материали сифатида мусулмон ва христиан динига мансуб халқ ва уларга нозил қилинган муқаддас матнлар ва шу матнлардаги замон категориясининг дин вакиллари онгида ва маданиятида кўринишини изоҳлайди. Илмий тадқиқот ишида тил ва маданият уйғунлигида замоннинг муқаддаслик хусусиятига урғу беради.

Тадқиқот ишининг асосий ютуғи сифатида бир қатор масалаларни санаб ўтишимиз мумкин, жумладан, замон категориясига ўз таърифини бериб, назариянинг умумий ва хусусий томонларини кўрсатиб беради, мавжуд замон моделларини янгича таснифлайди.

Ш.М.Султонова замон категорияси ва унинг ўзига хосликларининг вербаллашувидаги умумий қонуниятлар ушбу категориянинг ҳам универсаллиги билан бирга унинг мазмуни, барча соҳада инвариантлилиги ҳақида муҳокама юритиб, бу ҳодиса замон категориясини ягона методологик асосда таҳлил қилинишни тақозо этишини айтиб ўтади [3].

Мусулмонларнинг муқаддас китоби Қуръони карим ва христианларнинг муқаддас китоби Инжилда темпорал сўзларнинг қўлланиш доирасини аниқлаб, лексик-семантик таҳлил асосида уларнинг лингвомаданий хусусиятларини очиб беради, темпорал сўзларнинг семантик таркибида изоҳли луғатларда акс эттирилмаган муқаддаслик маъно компонентларини ҳам кўрсатади. Шунингдек, муқаддас матнлардаги темпоралликнинг мақол, матал ва турғун ибораларда ифодаланишида лингвомаданий хусусиятлар акс этишини таъкидлайди [3].

Жаҳонда такрор-такрор юз бераётган диний-экстремистик ҳаракатлар, ҳар хил ёмон мақсади ортида динни рўқач қилувчи оқимларнинг кўпайиши шундан сабоқ берадики, қаерда диний эркинлик ҳимоя қилинмас экан, ўша ерда беқарорлик ва бузгунчилик ғоялари пайдо бўлиб, илдиз отишига кўпроқ имконият очилади, натижада жамият секин-секин маънавий-маданий инқирозга юз тута бошлайди.

Хулоса қилиб айтганда, инсоният тамаддунининг асосий шакли сифатида дин деярли инсониятнинг ўзи билан бирга баравар ривожланиб келмоқда. Тарихдан маълумки, диний маданият кишилик жамиятига жуда катта таъсир ўтказди. Ижтимоий омил сифатида дин жамиятнинг “нафақат иқтисодий-сиёсий, илмий ҳаёти,

фалсафаси ва санъатиغا, балки психологиясида ҳам инсоннинг ахлоқий жиҳатлари ва мафқурасида ҳам сездирмасдан, аммо мунтазам равишда ўз аксини топиб, руҳиятининг ўзгаришида” намоён бўлиб бораверади.

Маданиятнинг иқтисод, сиёсат, ҳуқуқшунослик, маънавият, санъат, фалсафа ва фан каби кўплаб бошқа универсал соҳалари каби дин ҳам инсон ва жамиятнинг барча қатламлари ва даражаларини қамраб олади. У тарихнинг барча даврларида, барча халқларда ва маданиятнинг ҳар хил турларида мавжудлигича қолаверади. Шу боисдан ижтимоий жараёнларни ҳисобга олиб исломий-диний лексикани ўрганиш замонавий тилшуносликнинг долзарб масалаларидан ҳисобланади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Галиева М.Р. “Дунёнинг лисоний тасвирида диний-мифологик тафаккурнинг акс этиши”, Фарғона, 2019, филология фанлари доктори илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация автореферати. Б.6.
2. Махмараимова Ш. Ўзбек тили теоморфик метафораларининг қисқача концептуал луғати. – Тошкент: Чўлпон, 2018. – 99 б.
3. Султонова Ш.М. Муқаддас матнларда замон категориясининг лингвомаданий хусусиятлари, филология фанлари бўйича фалсафа доктори илмий даражасини олиш учун ёзилган докторлик диссертацияси, Фарғона, 2019.
4. Улуқов Н.М. Ўзбекча диний матнлар экзотик лексикаси., Филология фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун тақдим этилган диссертация, Тошкент, -1997.
www.disnatlib
5. Умархўжаев М.Э. Диний атамалар ва иборалар. изоҳли луғати, Ғ.Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, Тошкент, 2016 й.
6. Умархўжаев М.Э. “Ўзбек диний атамалари луғати қачон тузилади?”.

Кушакова Б. Исламско - религиозные проблемы в узбекской лингвистике. По мере развития человечества каждая социальная сфера напрямую зависит от взаимодействия с человеком. Религия является древнейшим культурным символом в человеческом обществе. Изучение процессов, изменений, развития и прогресса в этой области с точки зрения лингвистики является актуальным явлением во все времена. Новые социокультурные взгляды указывают на то, что в жизни общества происходят новые события.

Kushakova B. Islamic-religious issues in the Uzbek linguistics. As humanity develops, every social sphere is directly dependent on man's interaction with it. Religion is the most ancient cultural symbol in human society. The study of processes, changes, developments and developments in this field is very interesting in linguistics, however, it is a topical phenomenon in all periods. New socio-cultural views indicate that new events are taking place in the life of society.